

Prosetínské úvahy o subjektu

Ladislav Hejdánek

- ◆ poznámky, česky, vznik: 22. 8. – 10. 9. 1970 ◆ poznámka: strojopis
- ◆ notes, Czech, origin: 22. 8. – 10. 9. 1970

1970

{Normalita}

„Obvyklé“ („průměrné“) se mění; epidemie např. může způsobit, že „normálním“ stavem společnosti už není zdraví, ale nemoc. Jestliže nějaká norma je takto proměnlivá, je třeba pochybovat o její platnosti a závaznosti. Lékař se nemůže orientovat na průměrný, obvyklý, standardní typ člověka. Normalita je něco, čeho musí být vždy znovu dosahováno jakožto životní integrity. Spor a střetnutí norem a normativit se vposledu rozhoduje na schopnosti integrovat větší časové i prostorové světy, v nich ovšem i vlastní život. Časový moment je tu mimořádně důležitý. Normalita je pojem výrazně časový, k času se podstatně vztahující. Normální člověk není mladý člověk, ale není jím ani starý člověk. Přesto mládí i stáří jsou *normovány*, a to jednotně, integrálně.

(lístek A6, ručně psáno; Praha, Filosofický ústav, 24. 7. 70.)

{Normalita}

Průměr sám o sobě nemá axiologický charakter, tj. nic z něho axiologicky nerezultuje. Normou se stává, když je na normu povýšen. V tom smyslu pak je normalita zárukou setrvačnosti, stálosti, zárukou „statu quo“. Tj. nic v průměru samo o sobě mne nevyzývá a nenutí, abych se průměru přiblížil, abych s ním splynul. Odchylka od průměru je základní mechanismus vývojových proměn. Ne ovšem každá změna, každá odchylka je vývojově nosná resp. „konstruktivní“. Nové cesty však znamenají vždy „zkoušku a omyl“. Je-li proto průměr(nost) povýšen(a) na normu, je třeba se ptát po zdůvodnění tohoto aktu, který se nikterak nerozumí sám sebou. Konformita s obvyklým musí být zdůvodňována.

(lístek A6, ručně psáno; Praha, Filosofický ústav, 24. 7. 70.)

22. 8. 70 (Prosetín)

(1) Již primordiální úroveň subjektu představuje dění negentropické povahy, tj. subjekt je nepravděpodobná ontická struktura. Tím je dáno odmítnutí nejen např. starověkého atomismu (kde atomy představovaly nejpravděpodobnější jsoucno), ale překonání onoho původního filosofického tázání, které se zaměřovalo na počátky, kořeny apod. Subjekt není a nemůže být takovým počátkem, z něhož vše vyrůstá a k němuž se vše zase vrací. Především není v tom smyslu počátkem (*arché*), že mu nutně předchází dění, jež subjektem není. Proti ani subjekt *primi ordinis* neznámá ještě primordiální ontickou rovinu. Je možné dění, jež není děním subjektu. Proto musíme najít hranice mezi obojím. Čím se stává asubjektní dění děním subjektním? Tato otázka musí být vyřešena zejména proto, že vedle postupného soustřeďování a zvyšování nepravděpodobnosti, negentropičnosti subjektních procesů, tj. vedle vzestupu úrovně a komplikovanosti subjektního dění se na všech ontických úrovních objevují tendence opačné, entropické, sestupné a rozkladné. Zvláštním druhem takových rozkladných procesů, resp. zvláštním jejich produktem jsou setrvačnostní (ergo setrvačné) struktury, které však ke svému udržení a zachování potřebují subjektní dění jako základ, na němž parazitují. Abychom si vůbec umožnili studium těchto zvláštních procesů, musíme se

pokusit pojmově, myšlenkově uchopit povahu oněch vskutku primordiálních „atomů“ dění, tj. primordiálních událostí, které nemají subjektní charakter.

(2) Prae-subjektní dění je takové, které se nedovede vztáhnout k sobě samému, tj. které je neschopno se k sobě vrátit. Kontinuita dění může být umožněna a prostředkována dvojím „nástrojem“: setrvačností a návratem k sobě. Původní filosofické uchopení změny počítalo především se setrvačností. Uprostřed proměnlivé skutečnosti zůstává počátek (*arché*) beze změny, takže každá změna je periferní, povrchovou záležitostí. Najdeme sice myšlenku, že nejbližší dokonalé neproměnnosti jsou ty změny, které dovedou spojit konec s počátkem, ale sám problém nástrojového vybavení takových změn, které je předpokladem takového spojení, napojení, navázání, se nestal předmětem důkladnějších rozborů. To bylo bezprostředním důsledkem toho, že ani změna a dění vůbec se nestaly předmětem strukturální analýzy. Neboť porozumění tomu, co to je návrat k sobě, je možné jen na základě pochopení toho, co to je změna, dění, událost.

(3) Setrvačnost byla kdysi chápána jako neměnnost. Dnes se už většinou nepovažuje taková neměnnost za možnou (alespoň v původním, tj. fyzickém smyslu). Proměnlivost, změna je tak považována za původnější než trvání, trvalost bez proměny. Trvání je možné jako integrace proměn. Vzniká proto otázka, zda setrvačnost je možná pouze jako výsledek integračního úsilí, anebo zda existuje ještě jiný zdroj relativní neměnnosti.

(4) První filosofové chápali změnu jako vznikání a zanikání. Už tato okolnost nasvědčuje tomu, že změna byla chápána čistě předmětně, tedy z vnějška. Znamenala totiž pouze dvojí: vznik a zánik, začátek a konec existence. Existence sama byla čistým trváním; znamenala vlastně pouhý výskyt. Něco buď je, nebo není; je-li, je stále a bez proměny, neboť jinak by přestalo existovat a existovalo by něco jiného. Naprostá neschopnost pochopit trvání v proměně, totiž jako soustředěnou, sjednocenou, integrovanou proměnu, je příznačná pro tento tradiční způsob myšlení.

(5) Sjednocenou, integrovanou proměnu nazýváme událostí; událost má svůj počátek, průběh a konec. Počátek a konec jsou vlastně dvojí mezí události; vlastním děním je proměna v rámci těchto mezí. Nicméně otázka vzniku a zániku, počátku a konce události musí být podrobena důkladnějšímu přezkoumání. Především je nutno vyloučit myšlenku, že v počátku je skryta *in nuce* celá událost, takže by se celý další průběh omezoval na pouhé rozvíjení toho, co je v zavinité podobě dáno již na počátku. To, co se jeví jako počátek události, se tímto počátkem teprve musí stát v průběhu události samé. Počátek tedy není nějakou geometrickou mezí, a zejména není čímsi na dalším průběhu události nezávislým. Počátek je spíše produktem, výtvozem své události. Neplatí, že je událost taková, jaký byl její počátek, nýbrž naopak: jaká událost, takový počátek. Už na tomto místě se ukazuje význam pojmového uchopení času a časovosti. Minulost není tím, co už jednou uplynulo, „minulo“, a proto nemůže už nikdy být podrobena změně. Taková minulost je zcela vnější, cizí, beze všeho vztahu k přítomnosti, a tudíž pro přítomnost vlastně neexistuje. Minulost se

skutečnou minulostí stává tam, kde z ní přítomná událost učiní svou vlastní minulost. Jak je to možné, jakými prostředky se to děje – to zůstává předmětem dalších rozborů.

(6) Jak může událost „vyprodukovat“, ustavit svůj počátek? Je zřejmé, že tímto počátkem je učiněno něco, co původně, samo o sobě a pro sebe bylo čímsi jiným. Počátkem nemůže být učiněno „nic“. Ale to, co teprve dodatečně je učiněno počátkem, nutně prochází proměnou, když se oním počátkem stává. Jakého druhu je tato proměna? V důsledku tradičního myšlení jsme nakloněni rozumět této proměně (jako ostatně každé proměně vůbec) jako ovlivnění, a tudíž jakési deformaci zvnějška. To však v tradičním rámci není přece možné: to, co následuje (totiž průběh události), nemůže ovlivnit ani deformovat to, co předchází. A přece je něco takového možné, pokud se oprostíme od omezenosti tradičního pohledu. To, co stojí na počátku a co se v průběhu události stává skutečným počátkem, nemusí projít deformací, a přece může být změněno. To souvisí zase s pojetím skutečnosti. Skutečnost ve své dané podobě není jednoznačně určena, ale dalším vývojem události či postupem dění je spoluurčována a činěna jednoznačnější. To, co na počátku ještě není počátkem události, se v průběhu události může tímto počátkem stát nikoli na základě toho, jak tento další průběh onen ne-počátek změní v počátek nějakým ovlivněním zvenčí, nějakou deformací, nýbrž spíše bližším určením, snížením mnohoznačnosti, a tím neurčitosti – a zejména efektivním, účinným zařazením onoho ne-počátku do celkové struktury události právě jakožto počátku. Prostředek, jímž je z ne-počátku učiněn počátek, nespočívá v zasažení onoho ne-počátku, nýbrž v jeho zapojení do jiného, nového kontextu. Musíme se nyní ptát, kde se bere tento kontext, který vlastně můžeme daleko větším právem považovat za počátek události než onen ne-počátek proměněný v počátek. Jde ovšem zcela zřejmě o počátek v jiném smyslu.

(7) /23. 8. 70/ Událost je tedy již určitou integrovanou jednotkou, takže se musíme tázat po základech a principech její integrity, její integrovanosti. Nicméně událost (tj. primordiální událost) ještě nemá charakter subjektu, tj. je prae-subjekt ní povahy. Událost sama o sobě není na této úrovni ještě schopna navázat na svůj počátek v tom smyslu, že by se k sobě vrátila, že by na sebe navázala. Primordiální událost je nasměrována ven ze sebe, tj. končí tím, že přechází ve své „konce“, ve své výsledky, produkty. Taková událost je pojmově uchopitelná jako akce, která je založena v nepředmětnosti a ve svém průběhu se zpředmětňuje, objektivuje a zároveň <...>.¹ Nepředmětný počátek akce musí na sebe brát předmětnou podobu, aby akce mohla vyjít ze sebe a nejen zamířit mimo sebe, k předmětům, věcem, ale tyto věci vskutku zasáhnout, proměnit, ovlivnit. Vztah mezi „danými“ předmětnými strukturami a mezi pohybem, průběhem akce musí být blíže přezkoumán. Buď je zpředmětňování nepředmětna velmi nesnadným a přímo nepravděpodobným aktem, takže se zpředmětňující se akce dychtivě chápe každé existující („dané“) struktury, aby jí použila v procesu svého vlastního zpředmětňování, anebo můžeme předpokládat jakousi strhující schopnost každé takové předmětné struktury, stahující k sobě blízké akce a svádějící je určitým směrem, při němž daná struktura je zachována (zachovávána). V tom

¹ Věta zůstává ve strojopise nedokončena. – Pozn. red.

smyslu bychom mohli mluvit o převaze daných struktur, proti níž bychom mohli stavět převládající rozvrh akce samé. Střetnutím převládajících sil (mohutností) se silami převažujícími se pak rozhoduje o povaze průběhu určité akce, tj. o povaze jejího zpředmětnění.

(8) /24. 8. 70/ Nechceme-li připustit (manichejsky) paralelní existenci setrvačných, neměnných struktur (majících převahu) a dynamických, rozvíjejících a zpředměťujících se struktur „vlády“ a „převládání“, jsme nuceni předpokládat, že setrvalost, setrvačnost jsou odvozeny, že to jsou produkty aktivity, pozůstatky, relikty aktů, akcí, dynamických uskutečňování. Zpředměťování, zvnějšňování tedy musíme považovat za podstatnou schopnost, a tedy vlastnost dynamické akce. Akce odeznívá, odumírá ve svém zpředmětnění, uskutečnění. Skutečnost musíme proto chápat jako to, co uskutečňuje, co činí skutkem. Uskutečnění nemusí být proto vždy pouhá realizace, tj. zvěcnění. Uskutečnění může také cílit v upevnění a udržení středu a základu skutků, tj. centra aktivity, jímž je subjekt. Akce, která se nevyčerpává v odeznění v předmětných reliktech svého uskutečnění, ale dovede se vrátit sama k sobě a ustavit ve svém rámci centrum dalších akcí, ustavuje skutečnost zvláštní povahy, totiž subjekt. Uskutečnění, tj. ustavení a udržování existujícího subjektu, má proto jinou povahu, než je pouhá realizace; proto představuje uskutečnění širší pojem než realizace. Průběh akce vždycky vede (kromě jiných aspektů) k zpředmětnění, k objektivaci; může však vést – a většinou také vede – i k subjektivaci, k ustavení subjektu.

(9) Přihlédneme-li k otázce struktury události, bude nejspíše vhodným řešením vymodelování primordiální události. Událost má – jak se nám zdá na první pohled zřejmé – počátek, průběh a konec. Primordiální událost je akcí; jako akce je založena v nepředmětnu, resp. její počátek nemá předmětnou povahu. Řekli jsme však už, že v jiném smyslu si událost tvoří, vytváří, formuje svůj počátek teprve v průběhu vlastního rozvoje. Musíme proto u akce hovořit o dvojím počátku, o dvou počátcích akce, jež nelze směšovat, zaměňovat ani ztotožňovat. Kauzální myšlení uvažuje pouze onen předmětný počátek, který je *de facto* produktem průběhu události, a interpretuje jej jako časově i kauzálně předcházející, jako časové i kauzální *prius*. To je *práton pseudos* kauzalizmu. Nicméně vztah mezi nepředmětným počátkem a mezi tím, co si událost ve svém průběhu jako svůj počátek vyprodukuje (tedy mezi předmětným počátkem události), je jedním z nejzákladnějších problémů, před nějž naše zkoumání struktury události je postaveno.

(10) /25. 8. 70/ Konec události znamená, že událost už neexistuje. To je ovšem neméně problémem než sám počátek události. Především to znamená, že konec události už k události nenáleží, tj. že není její součástí; konec události znamená, že událost se již neděje. Znamená však to, že se událost již neděje, že z ní nic nezbyvá? Tj. že není nic, co bychom mohli označit za pozůstatek, relikť události? Odmítneme-li představu, že dění události je změna na povrchu čehosi, co se nemění, co do změny nevchází a co jí proto není pohlceno, musíme odmítnout i možnost relikť události v tomto smyslu. Ale neznamená např. zpředmětnění

cosi jako takový relikv? Co to však vlastně je, takové „zpredmetnění“? Můžeme považovat predmetnou skutečnost, do níž ústí událost, za něco samostatného? Anebo musíme pojmut konec události radikálně jako něco, co je za její mezí, co tedy už není její součástí? Ale čeho součástí potom takový predmetný konec události (který už není součástí této události) jest? Zřejmě součástí jiné události. Taková „jiná“ událost však není nebo alespoň nemusí být jediná. To znamená, že předchozí událost může „končit“ i v několika různých událostech. Záleží na nové události, jak bude uchopen konec události předchozí. Uchopení tohoto konce předchozí události je však *de facto* ustavení predmetného počátku vlastního. Aby tento vlastní počátek byl predmetně ustaven, k tomu jsou nezbytné dvě podmínky, dva předpoklady: především musí událost začít, nastartovat ve svém nepredmetném počátku a za druhé musí být schopna navázat na určitou událost předchozí, tj. na její zpredmetnění, na její predmetný konec. Schopnost navázat na jinou událost nazýváme reaktibilitou události. Reaktibilita je možná pouze na základě akce. Akce, která je schopna navázat, tj. reagovat na jinou akci, je schopna opustit svou primordiální úroveň. Akce, na niž žádná jiná akce nenaváže a která zároveň není schopna navázat ani na sebe samu, tj. není schopna se k sobě vrátit, je akce neskutečná, neboť nevedla (nevede) k žádnému skutku; taková akce jako by se ani nestala.

(11) /26. 8. 70/ Událost je ve svém průběhu zajisté řadou proměn, resp. je dějstvím, děním; o „řadě proměn“ můžeme ovšem mluvit pouze tam, kde nejde o události primordiální, neboť primordiální událost je celkem dále nedělitelným. Nicméně i primordiální událost je dějstvím v čase rozloženým. Následnost strukturálně odlišných momentů téže události, i primordiální události, musí být však také uchopena pojmově. V čem spočívá tedy vazba mezi předcházejícími a následnými prvky události? Je integrita větších, tzv. super-událostí, založena stejně jako integrita události primordiální? Ovšemže primordiální událost je nedělitelná, je skutečným „atomem“ dějství, základním stavebním kamenem všeho dění; její časový rozsah je také „atomem“ času, neboť ani čas není dělitelný donekonečna. Ostatně i proto, že čas není *de facto* nic jiného než reálné heterogenní dění, jak říkával J. B. Kozák. I tento minimální časový rozsah primordiální události však nutně znamená změnu, proměnu, odlišnost počátku od konce. Proto je nutno se ptát, čím je zaručena a vůbec nesena integrita i této nejmenší události, tj. kde je základ toho, že od sebe se lišící počátek a konec jsou počátkem a koncem jediné, jedné a téže události.

(12) /31. 8. 70/ (Praha) Primordiální událost je samozřejmě myšlenkový model, který nemůže být jen tak beze všeho, nekriticky ztotožněn s nějakou konkrétní událostí. Nicméně konfrontace myšlenkového modelu s realitou je zásadně nutná. Proto musíme uvažovat o struktuře nejmenších, tj. nejméně rozsáhlých událostí, které známe (tj. které jsme poznali). Takovou nepatrnou událostí, asi nejmenší, kterou známe, je světelné kvantum, resp. světelná vlna. Můžeme předpokládat, že vrch a důl („vrch“ a „důl“) takové vlny tvoří dohromady celek nejmenšího známého dějství. Víme však zároveň, že se světelný paprsek šíří v prostoru. Lze mít proto za to, že takový paprsek představuje celou nepřehledně dlouhou sérii

podobných událostí, které na sebe navazují a tak propůjčují základní strukturu jakousi odvozenou setrvačností. Že to není setrvačnost elementární, lze nahlédnout z toho, že existuje něco jako „únava“ či „stárnutí“ v podobě „rudého posuvu“ spektra nebo že tato setrvačná struktura může být ještě jemným způsobem modifikována (jedna vlna se může stát nositelem jiného vlnění) apod. Je-li tomu tak, pak lze mít za to, že také setrvačnost těles je výsledkem velmi složité a cílené aktivity, zejména tzv. klidový stav, který představuje jen jakousi docílenou rovnováhu, zatímco původnější je nesmírně rychlá změna místa v prostoru (rychlost šířícího se světla). Z toho lze též usuzovat, že primordiální událost je nutno hledat ve směru ještě menší stability, než jak ji známe u světelného nebo vůbec elektromagnetického vlnění.

(13) /2. 9. 70/ Zdá se, že podstatnou setrvačností je jakási „přesvědčivost“ zpředmětného výsledku události, tj. jejího předmětného uskutečnění, pro jinou událost. Tato „přesvědčivost“ náleží patrně k mechanismům veškerého negentropického dění. Tam, kde setrvačnost nabude převahy, stává se však docela naopak brzdou dalšího negentropického postupu. „Přesvědčivost“, která přiměje následnou událost napodobit, a dokonce zopakovat událost předchozí, však není a nemůže být kauzálního charakteru; nepředstavuje tlak zvenčí, nýbrž předpokládá zainteresování nové události v jejím vnitřním, nepředmětném „počátku“, který se zásadně – jak bylo řečeno sub (5) a dále – liší od předmětného počátku, který je v průběhu události teprve jako takový ustaven (podobně jako je v průběhu nové události ustaven konec události předchozí v oné rovněž předmětné podobě). Mluvíme proto o „přesvědčivosti“, a nikoli o kauzalitě, protože ono navázání následné události na předchozí, jež je předpokladem a podmínkou (a přímo mechanismem) oné zvnějška jakoby rozpoznatelné kauzální nebo přímo setrvačnostíní kontinuity, ve skutečnosti nemůže být vynuceno zvenčí, a tedy z minulosti (onou předcházející událostí), nýbrž podstatně závisí na „zainteresování“ události nové, na „vybuzení“ jejího aktivního směřování k cílům mimo ni samotnou, k její předchůdkyni (např.), na niž teprve musí nějakým způsobem zareagovat. „Přesvědčivost“ není proto adresována nové události zvenčí, nýbrž její vnitřní komponentě, tj. tomu, co se ještě neuskutečnilo, co ještě není, co se z události ještě neudálo. V tom smyslu ovšem není možno chápat reakci jako nějaké pouhé trpné, a tím následné dění, způsobené odněkud zvenčí. Reakce je akce, která dospěla k čemusi mimo sebe a navrátila se k svému zdroji, aby na základě onoho úspěchu mimo sebe a návratu k sobě zahájila znovu sebe samu v upravené, rekonstruované, adaptované podobě.

(14) /5. 9. 70/ Myšlenka reaktibility jako prostředku vnější kontinuity dějství nás ovšem vede k řadě nových, velmi závažných pohledů na povahu skutečnosti vůbec. Primordiální události a subjekty (a jim co do úrovně nejbližší události a subjekty vyšší) se vyznačují nízkou úrovní reaktibility; to znamená, že prizma jejich reaktibility je velmi temné, „rastr“ neobyčejně hrubý, „práh“ „vnímavosti“ (to už je všechno metaforika) vysoký atd. Tyto události a subjekty nízké úrovně nejsou tedy schopny reagovat na větší souvislosti, na „celou skutečnost“ nejenom ve smyslu extenzity, ale zejména ve smyslu intenzity, tj. ve smyslu

proniknutí k plnosti skutečné události (předchozí), na niž reagují. A protože skutečnost (nebo stránka skutečnosti), na niž nic nereaguje, jako by nebyla, je na nejnižších úrovních „pravá“, „opravdová“ skutečnost neustále redukována, ochuzována. Z toho lze vyvodit, že předmětná stránka skutečnosti je závislá na úrovni reaktibility většiny událostí a subjektů, zatímco o vnitřní, nepředmětné stránce její povahy tím není nic řečeno.

(15) /8. 9. 70/ Můžeme proto vyvodit, že tzv. fyzikální úroveň skutečnosti je produktem redukce, a to nikoli primárně redukce intelektuální, nýbrž reálné redukce právě oním „hrubým rastrem“ reaktibility událostí a „subjektů“ této fyzikální úrovně. Tzv. fyzikální úroveň skutečnosti je jen souborem toho, nač je fyzikální stav skutečnosti schopen reagovat. Prizma reaktibility této úrovně je schopno odfiltrovat ze skutečnosti vše, co přesahuje schopnost skutečnosti na fyzikální rovině zareagovat na skutečnost jinou. Jinak řečeno: atom je ve skutečnosti mnohem víc než atom, ale druhý atom je schopen na něj reagovat jen jako na pouhý atom (a naopak). Pokud uvažujeme jen reagující jednotky na úrovni atomů, nemůžeme počítat s vyšší úrovní reaktibility a nemůžeme v důsledku toho dojít k plnějšímu zaregistrování toho, co vlastně je atom, než je ona redukováná podoba, prostředkovaná redukujícím filtrem reaktibility atomární úrovně. Představa, že tato podoba je přiměřená skutečnosti atomu jako takového, je založena na nelegitimní záměně toho, čím atom vpravdě jest, s tím, na co je atom schopen reagovat.

(16) Vzniká ovšem zajímavá nesnáze. Aby byl atom něčím víc než tím, nač je jiný atom schopen reagovat, musel by být ve vztahu k sobě samému nadán podstatně vyšší, kvalifikovanější reaktibilitou než vůči jiným atomům. Jinými slovy, atom by musel být schopen navazovat sám na sebe mnohem citlivěji než na jiná dějství. Zdá se, že – máme-li předpokládat, že skutečnost na nižší rovině je něčím víc, než čím se zvnějšku na téže rovině jeví – musíme připustit zásadní odlišnost vztahu k sobě od vztahu k něčemu jinému.

(17) /10. 9. 70/ Mario Bunge (*Scientific Research I*, 1967 – 20923 – str. 511–512) poukazuje na to, že pokrok ve vědeckém poznání spočíval vždy v tom, že se „černé skříňky“ (black boxes) nahrazovaly postupně „průhlednými skříňkami“ (translucid boxes); znamenalo to ovšem vždy sestup k hlubším, základnějším a menším černým skříňkám. Neboť průhledná skříňka není ničím jiným než shlukem menších černých skříňek (a bunch of smaller black boxes), které je třeba znovu a dále analyzovat. „Whether there /512/ is a limit to this process, a limit set by nature of things (unanalyzable material atoms) or not, is opinionable matter. At the present time both hypotheses, the one postulating the existence of ultimate (not further analyzable) atoms and the one of unlimited complexity, seem equally tenable. The difference between the two hypotheses are, for the time being, purely pragmatic: the hypotheses of unlimited complexity is both less intuitive and more fruitful than the hypotheses of ultimate atomicity: the former suggests looking for the complexity where none is yet apparent – it generates fruitful problems.“ Rozlišení je tu ovšem základně nedokonalé a přímo chybné. Je něco jiného, postulujeme-li poslední nedělitelný „atom“ (např. atom dějství) dále už vnitřně

homogenní a v sebe uzavřený (po vzoru řeckých atomistů, kteří se nedovedli vymanit z parmenidovské sugesce), anebo předpokládáme-li vnitřní strukturu a proměnlivost takového atomu, přestože už nic menšího nemůže samostatně obstát. Zkrátka: nejmenší není jednoduché.